

THEMA: GRENZEN. FILM NO MAN'S LAND

Spreker :Wouter Gomperts

Data : 12-12-12 Ketelhuis Amsterdam, 19-12-12 LHC Utrecht

De maalstroom van oorlog.

De psychoanalyse heeft soms een tragische kijk op het menselijk bestaan. Mensen hebben maar een beperkte greep op zichzelf en op hun interactie met andere mensen. Daarmee kunnen situaties ontstaan die niemand zelf ooit zou kiezen en die niemand kan verhinderen. Oorlog is bij uitstek het voorbeeld van zo'n dwingende gang van zaken, van een destructief proces waarop iedereen de greep verliest, een 'blind proces' dat van kwaad tot erger gaat. Soms doet zich even een keuzemogelijkheid voor, maar in de maalstroom van gebeurtenissen en emoties beseft vaak niemand meer welke keuzen hij heeft en op welk moment. In zo'n tragisch en blind proces worden mensen steeds verder uit elkaar gedreven en vervreemden zij steeds meer van hun eigen beschouwelijke en meevoelende kant. Ze worden steeds fanatieker. Is dit proces te keren?

De Bosnische regisseur Danis Tanovic, die zelf actief de Bosnische burgeroorlog meemaakte, denkt van niet. No man's land gaat over oorlog en het wachten op redding die uit onverschilligheid uitblijft. De oorlog is gepersonifieerd door de strijd op leven en dood tussen de Bosnische soldaat Ciki en de Servische soldaat Nino. Het wachten op redding wordt belichaamd met de gewonde Bosnische soldaat Cera die op een mijn is gelegd die zal ontploffen zodra hij zijn lichaam opheft. De redding die moet komen is voorgesteld met het personage van de Franse blauwhelm Sergeant Marchand. De redding die uitblijft is gepersonifieerd door Kolonel Soft, de commandant van de VN vredesmacht, die zich niet in een wespennest wil steken en slechts naar de gunst van de media dingt.

No man's land speelt tijdens de jaren negentig in de Bosnische burgeroorlog waarin de Bosniërs strijden tegen de Bosnische Serviërs die gesteund werden door de Republiek Servië. Met de gestileerde vorm van een beperkt aantal personages op één locatie in één doorlopend tijdsbestek grijpt de regisseur terug op het genre van een theaterstuk, waarin alle personages met vaste hand door de regisseur worden geleid. Maar oorlog heeft helemaal geen sturing nodig. Het tegenspel van de Bosnische soldaten Ciki en Cera, de Servische soldaat Nino, de Franse blauwhelm sergeant Marchand, de Engelse VN-commandant kolonel Soft en de Amerikaanse tv-verslaggeefster Jane Livingstone is een verborgen samenspel. Alle personages in de film, hoe verschillend hun positie en belangen ook zijn, reageren op elkaars signalen en raken met elkaar verstrengeld in een kluwen, die zo onontwarbaar is dat niemand zich er meer los van kan maken.

De Bosnische regisseur Danis Tanovic is een scherpe observator van psychosociale processen. Hij laat zien dat oorlog een draaikolk is van in elkaar grijpende escalerend handelingen en gebeurtenissen, die allemaal, wat de intenties van de personen ook zijn, bijdragen aan de catastrofe. Met de begrippen identificatie, desidentificatie en nonidentificatie zal ik iets van de onderliggende structuur van deze maalstroom proberen te verduidelijken.

Eerst iets over identificatie en desidentificatie. Danis Tanovic was cameraman in de frontlinie bij Sarajevo. Daarna deed hij een filmopleiding in België. Uit zijn oorlogservaringen maakte hij zijn debuut No man's land waarvoor hij onder meer de Gouden Palm voor het beste scenario en de Oscar voor de beste buitenlandse film kreeg. Tanovic is Bosniër en hij kiest duidelijk voor de Bosnische kant. De film begint en eindigt met een Bosnisch wiegeliedje. Voor de rest hoor je alleen het achtergrondgeluid van krekels in een prachtige Bosnische landschap. Als

filmmaker wil de regisseur begrip opbrengen voor al zijn personages, aan welke kant van de frontlijn zij ook staan. Hij probeert niet alleen de eigen kant maar ook de vijandelijke kant empathisch in te voelen en te begrijpen. Empathie, begrip, voorstellingsvermogen vereist identificatie, vereenzelving met de ander. Maar in een oorlogssituatie is identificatie wat je juist niet moet doen, want je invoelen en voorstellen wat je vijand voelt en denkt, vormt een rem op schieten. En als je uit identificatie met de ander niet schiet dan ben je te laat en dat zal je met je eigen dood moeten bekopen. Dit is uiteindelijk ook wat er gebeurt als verlaat gevolg van een moment van mededogen, waarin de Bosnische soldaat Ciki zijn Servische tegenspeler niet uit de weg ruimt. 'Schiet die smeerlap dood', schreeuwt zijn kameraad nog. Maar de Bosnische soldaat kijkt zijn Servische vijand in de ogen en laat zijn geweer zakken.

Een massale geweldscampagne is alleen te volvoeren als de vijandelijke groep op zowel individueel als collectief niveau is geïsoleerd van de overige mensen. Daarvoor wordt die groep van anderen tot mikpunt gemaakt van een campagne van belasting en ontmenselijking, waarin angst, weerzin en haat jegens de leden van de gedoodverfde groep worden ingeprent. In een proces van desidentificatie wordt de als vijand aangewezen categorie ontdaan van alle positieve gevoelsmatige en morele identificaties. Identificatiegevoelens jegens de leden van de gedoodverfde groep (zoals sympathie, betrokkenheid, medelijden) worden onderdrukt. Eigen onaanvaardbare eigenschappen en impulsen worden in de gedoodverfde vijand geprojecteerd. Desidentificatie met de groep van anderen heeft als neveneffect de versterking van positieve identificaties binnen de eigen groep.

Een proces van desidentificatie gaat des te gemakkelijker als angst, afkeer en haat ten aanzien van de als vijand aangewezen groepscategorie al vanaf de vroege jeugd (vanuit de huiskamer, kerk en school) van generatie op generatie door steeds herhaalde inprenting en conditionering zijn opgenomen in het automatisch werkende geheugensysteem.

Desidentificatie met de als vijand gedoodverfde groep is een psychologische grondregel in oorlogssituaties. Er tegen zondigen verkleint je overlevingskans. De Bosnische soldaat houdt zich er niet aan als hij in een moment van mededogen het leven van zijn Servische tegenspeler spaart. Vervolgens krijgt de ander ook een geweer te pakken en staan ze quitte. In dit machtsevenwicht beseffen de soldaten dat ze moeten samenwerken om uit de loopgraaf te worden bevrijd.

Wachtend op gezamenlijke redding door de VN-vredesmacht, wordt de desidentificatiereguleer losgelaten. De Servische soldaat steekt als eerste zijn hand uit naar zijn Bosnische vijand en zegt: 'Je hebt niet eens gezegd hoe je heet. Ik heet Nino'. Hij wordt meteen door zijn tegenspeler de les gelezen: 'Wat heb je nou? Wil je soms voorgesteld worden? Telefoonnummers uitwisselen, visitekaartjes? We hoeven elkaar niet te kennen. Als we elkaar zien, is het door het vizier van een geweer.' Maar even later hebben ze allebei de desidentificatiereguleer laten varen. Met de hoop op gezamenlijke redding, lijkt hun oorlog voorbij. Naast elkaar gezeten in de loopgraaf merken ze dat ze in het gewone leven hetzelfde meisje hebben gekend.

Een VN-vredesmacht is neutraal en moet redding brengen. Voor de Franse Blauwhelm Sergeant Marchand betekent neutraliteit actieve betrokkenheid. Hij identificeert zich met beide oorlogspartijen en wil ze allebei uit de loopgraaf redden. De commandant van de VN-vredesmacht kolonel Soft breekt echter de reddingsactie af. Hij wil zich niet in een wespennest steken. Met de afgebroken reddingspoging komt de oorlog in de

loopgraaf terug en nu in volle heftigheid. De Bosnische soldaat Ciki en zijn Servische tegenspeler Nino zijn zonder pardon op elkaars vernietiging uit. De reddingspoging van de Franse Blauwhelm Sergeant Marchand heeft daaraan onbedoeld bijgedragen. Bij de soldaten in de loopgraaf is de wederzijdse identificatie van samenwerking en hoop op redding gedesillusioneerd omgeslagen in de desidentificatie van oorlog. Het is deze omslag van identificatie naar desidentificatie die oorlogshaat zo persoonlijk kan maken. Dat is misschien de extra tragiek van burgeroorlog.

Nu iets over non-identificatie. De commandant van de VN-vredesmacht is op een andere manier neutraal dan zijn ondergeschikte sergeant Marchand. Commandant Soft identificeert zich met geen van beide oorlogspartijen. Zijn neutraliteit is die van de non-identificatie. Non-identificatie is het tegendeel van betrokkenheid, namelijk onverschilligheid. De VN-commandant is slechts in zichzelf geïnteresseerd, in zijn liefje en in zijn beeldvorming in de media.

Hiermee kom ik terug op de regisseur van de film, Danis Tanovic. Als filmmaker identificeert hij zich met beide oorlogspartijen. De soldaten in de loopgraaf, hun doen en laten, en ook hun haat, kan je empathisch invoelen en begrijpen. En je kan je ook identificeren met de Franse Blauwhelm Sergeant Marchand die probeert in te grijpen ten behoeve van beide oorlogspartijen, maar uiteindelijk machteloos moet toezien hoe het noodlot zich voltrekt. Maar de commandant van de VN-macht, kolonel Soft, roept afschuw op. Met behulp van dit personage zet de regisseur een vlammend moreel protest neer tegen onverschilligheid; de onverschilligheid van derden, die zich buiten de gevarezone bevinden en redding zouden kunnen brengen, maar de andere kant opkijken. Met deze voor Tanovic centrale boodschap sluit hij naadloos aan op de fameuze uitspraak van de Britse Holocaust-historicus Ian Kershaw, die ik hier vrij citeer: 'De weg naar de hel is gebaad met haat maar geplaveid met onverschilligheid'.

Ik vat nog even samen: identificatie en empathie kunnen vooral gedijen onder vreedzame maatschappelijke condities. Desidentificatie is een psychologische voorwaarde voor oorlog. En non-identificatie is de basis van de onverschilligheid van degenen die zouden kunnen ingrijpen, maar de andere kant uitkijken.

Inleiding bij No man's land. Psychoanalyse en Film, Het Ketelhuis 12-12-2012 en Louise Houtlooper Complex 19-12-2012.

Ik maak hier gebruik van A. de Swaan, *Dyscivilization, mass extermination and the state. Theory, Culture and Society*, 2001, 18, 2-3, 265-276.

"The road to Auschwitz was built by hate, but paved with indifference" (Kershaw, I., *Popular opinion and political dissent in the Third Reich: Bavaria 1933-1945*. Oxford: Clarendon Press, 1983, p. 277).